

ENDÜLÜS-İSLAM DÖNEMİNDE DİNİ YAPILAŞMA VE KENTLEŞME: İŞBİLİYE

FATMA YILDIZ
Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Sanat Tarihi Bölümü
Türk-İslam Sanatı Anabilim Dalı
fatma1822yildiz@hotmail.com

ÖZ

Bu makalede, Müslümanların Sevilla'ya girmelerinden itibaren, 1248 yılında Hıristiyanların kenti ele geçirmelerine kadar olan süre içinde inşa edilen dini yapıların durumu ve bu yapıların kent planlamasına etkileri değerlendirilmiştir. Endülüs Emevi Emirliği döneminden itibaren yazılı belgeler ve kazı sonuçlarına dayanarak tespit edilen cami ve mescitler ele alınarak, bu yapıların Endülüs-İslam dönemi kent yerleşim düzenini nasıl şekillendirdiği anlatılmıştır. İşbiliye'de Endülüs-İslam dönemi kazı araştırmaları son dönemlerde artmış, bu kazı sonuçları ile cami ve mescit gibi dini yapılar hakkında daha fazla veriler ortaya çıkarılmıştır. Bu veriler bu konuda geçmişte ortaya atılan tezlerin revize edilmesine neden olmuştur. Geçmişte yapılan yorumlar, Murabıtlar ve Muvahhidler döneminde İşbiliye'de cami ve mescit gibi yapıların sayılarının az olduğu hakkındaydı. Araştırmalar, İşbiliye'de İslam dönemine ait dini yapıların tahmin edilenden fazla olduğunu, dönemde en fazla cami ve mescide sahip Endülüs-İslam kentinin İşbiliye olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu verilerle, Endülüs-İslam dönemi kent yapısı ve Ortaçağ'da Conquista sonrası Hıristiyan kent planlamasında devam eden Endülüs-İslam etkileri açıklığa kavuşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İşbiliye (Sevilla), Giralda, İşbiliye Ulu Camii, Endülüs-İslam, Mağrib.

RELIGIOUS CONSTRUCTION AND URBANIZATION IN AL-ANDALUS DURING THE ISHBILIYA

ABSTRACT

In this review, the situation of the religious buildings that were built in the period that started with the entry of the Muslims to Seville until 1248 when the Christians captured the city, and the influence of these buildings on urban planning have been evaluated. The mosques and masjids, which were determined by taking the written documents and excavation results as of Omayyad Emirate as bases, and the issue of how these buildings shaped the urban settlement form in Al-Andalus during Islamic Period have been examined. The excavations on Islamic Period in Ishbiliya have increased in recent years, and more data have been obtained on the religious buildings such as mosques and masjids with these excavations. These data have caused that the theses that were put forward on this issue in the past are revised. The interpretations that were made in the past claimed that the number of the mosques and masjids in Ishbiliya in the Almoravid and Almohad period was few. Studies have revealed that the religious buildings in Ishbiliya were more than the predicted number, and that the Islamic city in Al-Andalus that had the most mosques and masjids was Ishbiliya. With these data, the urban structure of Islamic Period, and the continuing Islamic influences in Al-Andalus on the Christian urban planning after the Conquista in the Middle Ages have been revealed.

Keywords: Ishbiliya (Seville), Giralda, Great Mosque of Ishbiliya, Al-Andalus, Maghrib.

İLK CAMİ İNŞASI

İşbiliye’de ulu camiler ve mahalle camileri hakkındaki bilgiler Arap kroniklerinde ve Hıristiyan belgelerinde yer almaktadır. Sevilla’da İslam hakimiyeti ile bir süre Vizigot dönemi kilise yapılarının Müslümanlar ve Hıristiyanlarla birlikte ibadet yeri olarak kullanıldığı bilinmektedir. Kentin 712’de ele geçirilmesinden sonra Vizigot dönemine ait katedralin I. Abdurrahman döneminde camiye dönüştürüldüğü yazılı metinlerden anlaşılmaktadır (Valor Piechotta 1993: 301).

İşbiliye’de ilk cami inşası kentin Müslümanlar tarafından ele geçirilmesinden yaklaşık yüz yıl kadar sonra gerçekleşmiştir. İlk cami *İbn Adabbas Camii*, Endülüs Emevi Emirliği döneminde 829-830’da Kadı Ömer İbn Addabas denetiminde inşa edilmiştir. Aynı dönemde başkent olarak birincil sırada yer alan Kurtuba’da 750 yılında ilk caminin yapıldığını hatırlamak gerekir. İşbiliye ise, Endülüs Emevi Emirliği’nde kentin stratejik konumu ve Doğu ile bağlantıların sağlandığı limana sahip olması açısından Endülüs’te ikincil sırada yer almıştır. Daha sonra 12. yüzyılda Muvahhidler döneminde İşbiliye Ulu Camii inşa edilecektir. Bunun dışında her mahallede orta büyüklükte ve daha küçük ölçekte mescit olarak çok sayıda dini yapının bulunduğu tarihi metinlerden anlaşılmaktadır. Arap kaynaklarında ilk yüzyıllara ait Endülüs-İslam dönemi camileri hakkında yazılı belgeler yetersizdir. Metinlerde el- *Tarraka Camii*, *Rubina Camii* gibi bazı

yapıların isimleri geçmesine rağmen kentte mevcut olan camilerin tamamı hakkında bilgi bulunmamaktadır.

İşbiliye’de ilk cami olarak bilinen **İbn Adabbas Camii**, günümüzdeki Salvador Kilisesi’nin (Colegial del Salvador) bulunduğu yerde, Vizigotlar döneminde kentin merkezi olan bölgede inşa edilmiştir ((Valor Piechotta 1993: 301, bkz. fig. 12, 13). Caminin II. Abdurrahman döneminde yapıldığını gösteren mermer levha üzerinde 829 tarihli kitabesi vardır. Arap kaynaklarında caminin minaresi hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

“Abdurrahman bin el-Hakem inşaatı harika ve kentin gururu olan günümüzün Sevilla Camii’ni de inşa etti. Minaresi olağanüstü bir kalitede ve muhteşem bir çalışma. Minarenin her bir kenarında yukarıya kadar [yerleştirilmiş] tepesinde başka bir sütun bulunmakta, her bir yanında üç sütun yer almaktadır. (Çeviri: Fatma Yıldız).”¹

Caminin on bir sahınlı olduğu, hükümet konağı ile direkt bağlantının sağlandığı bir geçiş yolu bulunduğu tahmin edilmektedir. Arap kaynaklarına göre cami 844 yılında Vikingler tarafından yakılmıştır. 1080 yılında cami minaresi ve 1196-1197 yılında Ebu Yusuf Yakub’un caminin harem bölgesinin çatısını ve zarar görmüş diğer bölümlerini tamir ettirdiği kaynaklarda geçmektedir (Torres Balbás 1946: 428). İbn Adabbas Camii günümüzde hâlâ ayakta olan Barok tarzındaki Salvador Kilisesi’nin yapımı sebebiyle zarar görmüştür. Caminin kuzey avlusuna ait bazı sütun ve ayakları, sütun başlıkları ve kilisenin ana giriş avlusundaki minarenin temelleri günümüzde hâlâ ayaktadır. Minarenin temelleri üzerinde kilise çan kulesi yükselmektedir. 10. yüzyıla kadar kentin merkezi olan *medine* bu cami çevresinde yer almıştır (J. González & Campos 1987). İbn Adabbas Camii’nin Endülüs Emevileri döneminde inşa edilmesi ile bölgede İşbiliye’nin önemi artmıştır.

Emeviler döneminde yapılan İbn Adabbas Camii yaklaşık 350 yıl kadar kentin ulu camisi olarak işlev görmüştür. Caminin inşası sırasında belirlenen büyüklüğün zamanla artacak olan nüfus artışı hesaplanarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu kadar büyük bir caminin, daha sonraki Murabıtlar döneminde başka bir ulu camiye ihtiyaç duyulup duyulmadığını düşündürmektedir. Muvahhidler dönemine kadar kentte sayısı artan cemaat için İbn Adabbas Camii’nin yeterli olması dikkat çekicidir. Kentteki nüfus artışı ve İbn Adabbas Camii’nin zamanla yetersiz olması Muvahhidler döneminde kentin gittikçe büyüdüğünü göstermektedir.

¹ Metnin İspanyolcası: *“También (constuyó ‘Abd al-Rabman b. al-Hakam) la mezquita de Sevilla de hoy en día, que es de construcción maravillosa y el orgullo de la ciudad. Su alminar es de factura extraordinario, y un trabajo magnífico. En cada uno de sus cuatro lados hay una columna sobre otra hasta la parte alta, y en cada lado hay tres columnas”, alıntı: (Lévi Provençal & Al-Himiyari 1938: 18–22).*

HALİFELİĞİN TEMSİLİ GÜCÜ: İŞBİLİYE ULU CAMİİ VE GİRALDA

İbn Adabbas Camii İşbiliye’de Muvahhidler döneminde kadar kentin tek ulu cami olma özelliğini korumuştur. Ancak zamanla Cuma namazlarında gelen büyük kalabalığı taşıyamaması nedeniyle, Muvahhidler dönemi halifesi Ebu Yakub Yusuf, bugünkü Sevilla Katedrali’nin bulunduğu yerde **İşbiliye Ulu Camii** inşa ettirmiştir. (Fig. 1, 2). İşbiliye Ulu Camii hakkında yeteri kadar yazılı metinlere ulaşılmıştır: Endülüs dönemine ait camilerle ilgili en fazla yazılı belgeler İşbiliye Ulu Camii ile alakalıdır. Mayıs 1172 yılında halife Ebu Yakub Yusuf’un emriyle yapımına başlanan caminin ibadet bölümü 1176 yılında, tamamı ise 1182 yılında tamamlanmıştır. Araştırmacılar, bu camiden “Muvahhidler dönemi Ulu Camii” ya da “İşbiliye Ulu Camii” olarak bahsetmektedirler. İbn Sâhibüssalât’ın metinlerinde İşbiliye Ulu Camii hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

“Bu yıl Sevilla nehri üzerinde müminlerin Emiri Yusuf köprü inşa etti (...). Alkasaba’nın iç ve dış [yapılarını] yeniden inşa etti. Sur duvarını zalaliq’leri, Bab-ı Yahvar kapısına bir kapı, nehrin her iki kıyısına yürüme yolu yaptı, ayrıca Kalat Yabir’den Sevilla’ya [kente] kadar suyu getirdi.” (Çeviri: Fatma Yıldız).²

Halife Ebu Yakub döneminde caminin baş mimarı Ahmad bin Baso caminin yapımını başlatmış, Ebu Yusuf döneminde baş mimar Ali Gomari ise inşaatı devam ettirmiştir. Caminin yapımı için Alkazaba’nın içindeki bazı konutların yıktırıldığı bilinmektedir ((Ibn Idari al-Marrakusi 1948: 222).³ Cami yaklaşık 43.32x81.36 m²’lik dikdörtgen bir alana sahiptir. Kuzey tarafında revaklı avlusu vardır. Revakları kuzeyde 6.40x49.60 m genişliğinde, doğu ve batıda 5.45x44.20 m. genişliğindedir. İbadet mekânı 17 sahından oluşmaktadır; yan sahinlerin genişliği 5.46 m, orta sahin 7.01 m’dir. Sahınlar 12 kemer dizisinden oluşmaktadır. Avlu ile ibadet mekânı toplamda 8.231 m²’lik alana sahiptir (Jiménez Martín 1999: 100). Avlunun her üç duvarında büyük bir giriş kapısı yer almaktadır.

Caminin en büyük avlu kapısı olan **Puerta del Perdon** kapısı ile avlu içindeki sulama sistemlerinin ve su depolarının yer aldığı mazgallar günümüzde hâlâ korunmaktadır (Fig. 3, 6). Caminin büyük bir şadırvanı vardır. Bu şadırvanın büyüklüğü, cami cemaati sayısının döneminde büyük olduğunu düşündürmektedir. 1356 yılında Sevilla’da yaşanan depremde Ulu Camii’nin tamamı ve minaresinin üst bölümü zarar görmüştür. Caminin minaresi ve portakal ve limon ağaçları ile kaplı olan İspanyolca **Naranjos** olarak adlandırılan avlusu günümüzde hâlâ ayaktadır (Fig. 5, 7).

İşbiliye Ulu Camii’nin **Giralda** olarak adlandırılan minaresi İbn Sâhibüssalât’ın metinlerine göre 1184 yılında tamamlanmıştır (Miranda 1969: 481–483, fig. 8). 1198

² Metnin İspanyolcası: “En este año construyó el emir de los creyentes Yüsuf el puente sobre el río de Sevilla (...) Reconstruyó sus alcazaras interior y exterior; y constryó las zalaliq a la muralla, el paño de la puerta de Yahwar, las calzadas escalonadas en las dos orillas del río, y llevó el agua desde Qal’at Yabir hasta hacerla entrar en Sevilla”, alıntı: (Miranda 1969: 397).

³ Alıntı: Ramírez del Río 1999: 85.

yılında Sicilyalı kuyumcu Ebu-l-Layt tarafından üretilen hilal, Halife Ebu Yusuf Yakub el-Mansur'un da katıldığı bir törenle minarenin tepesine takılmıştır. Mermer ve taş malzemeden yapılan minarenin yüksekliği 100 metreden daha fazladır. Minare, yapıldığı dönemden itibaren kentin en önemli simgesi olmuştur. 1248'de Hıristiyanların kenti ele geçirmelerinden sonra bir nevi Müslümanlara karşı zaferin simgesi Giralda minaresi olmuştur. Günümüzde ise, Sevilla dendiğinde kentin sembolü olarak ilk akla gelen Giralda'dır. Tarihçi İbn Sâhibüssalât'ın Giralda minaresi hakkında verdiği bilgilere göre minarenin gövdesi insanların dışında hayvanların da çıkabileceği kadar büyüktür. İbn Sâhibüssalât Sala, bu minarenin dünyadaki en büyük minare olduğunu belirtmiştir (Miranda 1969).

Giralda minaresi dini anlamı yanında askeri anlam da taşımaktadır; minarenin iç savunma sistemi olarak bölgenin ve Guadalquivir nehir trafiğinin gözetlenmesi için kullanıldığı tarihi metinlerde geçmektedir. Dev gövdesinin verdiği işlevsel etki ile başkent olarak kentin gücünün ifadesi, Giralda minaresinde güçlü olarak vurgulanmıştır. Aynı zamanda Muvahhidler döneminde devam eden Hıristiyan işgalleri sırasında Muvahhidlerin Hıristiyanlar üzerindeki askeri zaferlerinin nihai başarısını ve iktidarın zirveye ulaştığını anlatmaktadır. Dini anlamı açısından bakıldığında, minarenin bu kadar yüksek olması aslında ezanın duyulmasını zorlaştıran bir durumdur. Giralda, Kutubiye Camii minaresi ile büyük benzerlik göstermektedir; bu benzerlik iki camide de karşımıza çıkmaktadır.⁴ Muvahhidler döneminde Marakeş ve İşbiliye, Kuzey Afrika ve Endülüs olmak üzere iki ayrı bölgenin başkenti olarak kullanılmaktaydı. Kültürel ve sanatsal alışverişler yapılmaktaydı. Bu iki bölgenin Muvahhidler döneminde zirveye ulaştığı görülmektedir (Ewert 1992). Bu sanatsal alışverişlerin en büyük göstergesi, İşbiliye Ulu Camii ile Kutubiye Camii'nde karşılaşılan mimari ve süsleme arasındaki benzerliklerdir.

İşbiliye Ulu Camii'nde dikkati çeken önemli bir araştırma ise, Alkazar Sarayı'nda 'da bulunan geçiş yolunun Alkasaba ile cami arasında bir bağlantı sağlamasıdır (Jiménez Martín 1999: 102). Alkasaba, Murabıtlar dönemine ait olduğu tahmin edilen kent surlarına ait bir kule ile birleşmekteydi (Collantes de Terán Sánchez 1977: 66). Bu kuleden camiye açılan bir kapı bulunmaktaydı. Bu kule 18. yüzyılda alanı genişletmek amacıyla yıkılmıştır. Önceki dönemlerde genellikle Alkasaba ile *medine* arasında surlarla ayrılan bir sınır bulunmaktaydı. Ancak Muvahhidler döneminde Alkasaba ile *medine* arasındaki bağlantıyı İşbiliye Ulu Camii sağlamıştır. Bu yeni caminin amacının halifeliğin gücünün temsili olarak kentte sergilemeye yönelik olduğu düşünülmektedir. Caminin Alkasaba ile bağlantısı dini bir bütünlük sayesinde, ilahi meşrulukla derinleşen bir gücün ifadesi olarak görülmektedir (Domínguez Berenjano 2001: 187).

Bu caminin Kurtuba Ulu Camii kadar büyük olduğu hem yazılı metinlerle ve kazı araştırmalarıyla tespit edilmiştir (Fig. 9-11). Muvahhidler döneminde Marakeş'te Kutubiye Camii ve Tinmal Camii (1153-1154) inşaatları aynı döneme denk gelmektedir. Kutubiye

⁴ Giralda minaresi hakkında daha detaylı bilgi için bkz.; Rodríguez Estévez 1998.

Camii Endülüs ve Kuzey Afrika bölgesinde daha sonraki camilerin prototipini oluşturmuştur. Bu camilerin genel özellikleri T plan tipine ve bir iç avluya sahip olmalarıdır. Kurtuba Ulu Camii'nde de görüldüğü gibi mihrap yönündeki orta sahin daha geniş tutulmuştur. İbn Sâhibüssalât, İbn İdari ve Abdülvâhid el-Merrâküşî gibi Arap metinlerinde, Endülüs ve Fas bölgeleri camilerinde görüldüğü gibi İşbiliye Ulu Camii, at nalı kemerli revak dizisi, çam kozalakları ve yoncalarla süslenmiş bir iç mekân tasvir edilmiştir. Muvahhidlerin gücünün gösterildiği lüks bir yapı olarak anlatılmıştır. Kurtuba Camii gibi mihrabının çok zengin süslemeli ve aydınlık bir mekân olduğu bu metinlerden anlaşılmaktadır.

İşbiliye Ulu Camii 1248 yılında Conquista'dan sonra Santa Maria Kilisesi'ne çevrilmiştir. Cami, kilise olarak kullanılmaya başlandıktan sonra minber ve Kur'an ayetleri gibi İslam kültürüne ait bütün objeler yapıdan çıkarılmıştır. Yapı daha önce kuzey-güney yönünde olmasına rağmen, kiliseye dönüştürülmesinden sonra doğu-batı yönünde biçimlendirilmiş; saray ve küçük kilise olarak iki bölüme ayrılmıştır (Valor Piechotta 2002: 53). Daha sonra da yapının dış duvarlarına Hıristiyan kültürüne ait dini motifler ve figürler yerleştirilmiştir.

Muvahhidler dönemi öncesinde kentte küçük cami ve mescitler hakkında bilgi yoktur, ancak kentte son İslam hükümrânlığı olan Muvahhidler dönemi yapıları ile alakalı veriler yer almaktadır. Muvahhidler döneminde İşbiliye'de **mahalle camileri** ve **mescitler** bulunmaktaydı. Bunlardan bazıları Alkazar bölgesinin (Reales Alcazares) güney tarafındaki *Musalla* ve Puerta de las Palmeras sur kapısının diğer tarafındaki *Bab al-Nakhil*'dir. Mahalle camileri hakkındaki bilgiler Arap ve Hıristiyan belgelerinde geçmektedir. Her mahallede cami olduğu bu yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır ((Valencia Rodríguez 1992: 142). Bu belgelerden mescit ve Cuma hutbelerinin okunduğu camiler arasında fark olduğu görülmektedir. İşbiliye camileri hakkında bilgi veren bir diğer Arap yazarı ünlü Sufi düşünür İbn Arabi'dir (1165-1240). Hayatının büyük bir bölümünü İşbiliye'de geçiren İbn Arabi, *Ruh al-kuds* adlı eserinde İşbiliye'deki dini yaşam hakkında detaylı bilgi vermektedir. Bu metinlerde *Ebu 'Emir el-Rutundali Camii, El-Hamral Camii, İbn Harrad Camii, el-Mukaibirat Camii, Rida Camii ve Zubaidi Camii* gibi İşbiliye'deki bazı camilerin isimleri tespit edilmiştir (Ibn' Arabi & Austin 1977). Aynı zamanda 17. yüzyılda yaşayan Avrupalı Diego Ortiz de Zuñiga, yazdığı eserinde Sevilla'da bulunan camilerden bahsetmiştir. Diego Ortiz de Zuñiga, günümüzde kilise olan bu yapıların isimlerini şöyle sıralamıştır: San Salvador, Santa Catalina, San Juan de Palma, San Julian, San Vicente ve San Ramon kiliseleri (Ortiz de Zúñiga 1796: 245-251, fig.12, 13).

MAHALLE CAMİLERİ VE KENTİN PARSELLENMESİ - REPARTIMIENTO DE LA CIUDAD

Conquista'dan sonra kente Hıristiyanların yerleşmesi ile İslam dönemine ait gayrimenkuller, saraylar ve camiler; krallar, asiller ve piskoposluk arasında paylaştırılmıştır. Bu paylaşım *Repartimiento de la ciudad* (Kentin Paylaşımı) adlı yazılı belgelerde listelenmiştir. Bu belgeler günümüze kadar ulaşarak kitaplaştırılmıştır. Kent

Conquista'dan sonra 24 bölüme bölümlenmiş, her bir parselde kalan yapılar gayrimenkul taşınmaz eser olarak kent soyluları ve piskoposluk arasında paylaştırılmıştır. Bu paylaşımında dikkati çeken, her bir parselde bir kilise yapısının bulunmasıdır (Fig. 12). Magdalena Valor Piechotta, bu kiliselerin daha önce cami olabileceğini ifade etmektedir (Valor Piechotta 2008: 143). Kentin neden 24 bölüme ayrıldığı bilinmemektedir, ancak bu camilerin bölgenin parsellenmesinde etken olduğu tahmin edilmektedir (Fig. 13).

Rafael Valencia Rodríguez, Arapça belgelerden topladığı bilgilerle İşbiliye'de Muvahhidler döneminde toplam 28 cami tespit etmiştir (Valencia Rodríguez 1988a: 278–279). İşbiliye'de camiler hakkındaki önemli kaynaklardan biri İbn Abdun'un yazdığı *Hisba* adlı eseridir. Bu eserde İbn Abdun, felsefe bilgilerinin yanında kent yönerge ve esasları, kentin ticari ve idari işlerinin düzenlenmesi hakkında detaylı bilgi vermiştir (İbn'Abdun 1998). 1250'de gerçekleşen kentin parsellenmesi sırasında kiliseye dönüştürülen cami olarak geçen yapılar *Repartimiento de Sevilla* adlı kitapta şöyle sıralanmıştır: Santa María Katedrali ve Manastırı, Sevilla Katedrali, San Juan de Palma, San Julián, Santa Catalina, Omnium Sanctorum Kilisesi, San Marcos, San Román, San Pedro, Salvador Kilisesi, San Andrés, San Bartolomé, San Estaban, San Gil, San Ildefonso, San Isidoro, San Lorenzo, San Vicente, San Martín, San Miguel, San Nicolás, Santa Lucía, Santa María Magdalena, Santa Marina ve Santiago kiliseleridir (Julio González 1993: 484–485).

Bu yapılardan San Miguel, Santa Cruz ve Santa María kiliselerindeki cami yapıları tahrip edilmekle birlikte hâlâ cami kalıntıları bulunmaktadır. San Bartolomé Nuevo, San Ildefonso, San Nicolás ve Santiago kiliseleri yerindeki cami yapıları tamamen yıkılarak yerine kilise yapıları yapılmıştır. Omnium Sanctorum, San Isidoro, San Andrés, San Estaban, San Julián, San Lorenzo, San Martín, San Pedro, San Román, San Vicente ve Santa María la Blanca yapılarında daha önce bulunan cami kalıntılarının önemli bir kısmı hâlâ korunmaktadır. San Gil, San Marcos, Santa Catalina ve muhtemelen Santa Lucía ve Santa Marina kiliselerindeki çan kulelerinin özgün hali minaredir, ancak daha sonra kilise çan kulelerine dönüştürülmüştür (Valor Piechotta 2008: 147).

Manuel González Jiménez, *Repartimiento de Sevilla* adlı kitapta bahsi geçen yaklaşık 72 adet cami tespit etmiştir (Julio González 1993). Ayrıca, Hıristiyan arşivlerinde Hıristiyan dönemine ait çok sayıda belgede camiler hakkında verilere rastlanmaktadır.⁵ Alfonso Jiménez Martín, Muvahhidler döneminde Sevilla'da cami ve mescitlerin toplam sayısının 100'den daha fazla olduğunu tahmin etmektedir (Jiménez Martín 1995: 152). Endülüs'te İslam döneminde en fazla caminin İşbiliye'de olduğu görülmektedir. Kurtuba'da sadece dört cami tespit edilebilmiştir. Geç dönem Gırnata Nasri Emirliği'nde iki yüzyıl yaşayan Müslümanlara ait oniki cami bilinmektedir. Bu camilerden çoğu Elhamra Saray kompleksine ait camilerdir. İşbiliye'de camilerin sayısının bu kadar fazla

⁵ *El archivo de la Catedral de Sevilla en el siglo XV* (Electronic Resource: Universidad de Sevilla: Departamento de Historia Medieval y Ciencias y Técnicas Historiográficas, 1998). Katedral Arşivi'nde yer alan belgeler şunlardır: Legajo 115, no. 31, signatura antigua 37-4-82/1; El Libro Blanco, Sección 2: Mesa Capitular, Serie: Patronatos. Dotaciones Aniversarios. Heredades. N. 1477 (4); Manual de Pan y Cebada de 1416 Section II: Mesa Capitular, Serie: Manuales. N. 655 (1) A. Manuales de Pan y Cebada (1416) no'lu belgeler.

olması bir taraftan kentteki Müslüman nüfusun önemli ölçüde arttığını gösterirken, diğer taraftan diğer Endülüs kentlerine göre İsbiliye'nin ekonomik açıdan önemini ve gücünü göstermektedir.

Hıristiyanların İsbiliye'yi ele geçirmelerinden sonra camiler, sadece kilise olarak kullanılmamış, diğer amaçlar için de kullanılmıştır. 1254 yılında X. Alfonso'nun bir camiye şapele dönüştürdüğü «*escuelas generales de Latino et Arabigo*» adlı bir okul olarak kullanıldığı bilinmektedir (Jiménez Martín 1999: 91). Rafael Valencia Rodríguez, 11. yüzyıla ait bir belgeyi inceleyerek San Juan de Palma Kilisesi'nin "Mezquita de la Señora" yani "Hanımefendinin camisi" olarak adlandırıldığını tespit etmiştir (Valencia Rodríguez 1988a). Ayrıca, Casa de los Mañara (Levías Sokağı'nda) konutu altında yapılan kazılarda tuvalet ve su kanalları ile ortaya çıkarılan yapının ibadet yeri ya da medrese olduğu tahminleri de yapılmaktadır (Jiménez Martín 1999: 91).

İsbiliye'nin Hıristiyanlar tarafından ele geçirilmesinden sonra bu camilerin kiliselere dönüştürüldüğü, çok sayıda Arap ve erken Hıristiyan dönemi metinlerinde anlatılmaktadır. Camilerin tespitini zorlaştıran nedenlerden biri, İslam döneminden sonra Hıristiyan dönemde kilise ve saraylarda İslam etkilerinin yaygın olarak görülmesidir. 13. ve 14. yüzyıllarda kiliselerin çan kuleleri Endülüs bölgesi minarelerine hem süsleme hem de plan olarak çok benzerlik göstermektedir. Camilerin kiliselere ya da sinagoglara dönüştürülmesi ile kiliselerde bu bahsedilen İslam etkilerinin devam etmesi, İslam dönemine ait camilerin tespitini zorlaştırmaktadır. Bütün camilerin kiliseye çevrildiği bilinmektedir. 5 Ağustos 1252 tarihli X. Alfonso'nun yazdığı bir mektupta üç caminin sinagoga çevrildiği yazmaktadır: "*Mağribler dönemine ait çok sayıda [cami] bulunmaktaydı... Yahudi bölgesinde bulunan üç cami şimdi Yahudilerin sinagogu olmuştur.*"⁶

Bu camiler, San Bartolomé mahallesinde bulunan San Bartolomé ve Santa María la Blanca kiliseleri ve Santa Cruz mahallesinde yer alan Santa Cruz Kilisesi'dir. Santa María la Blanca Kilisesi'nin yerindeki cami 17. yüzyıla kadar ayakta kalabilmiş, sinagoga dönüştürüldükten sonra 1391'de kiliseye dönüştürülmüştür. Bu yapının temelleri üzerine günümüzdeki kilise inşa edilmiştir. San Bartolomé Kilisesi yerindeki cami yapısı 18. yüzyıl sonunda yıkılmıştır.

⁶ Metnin İspanyolcası: "...que son en Seuilla quantas fueron en tiempo de moros... fueras u es tres mezquitas que son en la judería que son agora sinogas de los judíos", Belge numarası: Documentos No. 8, p.VIII. 5 Agosto 1252, Sevilla. - Privilegio rodado de Alfonso X a la Catedral de Sevilla. Alıntı: Beretta 1913.

SONUÇ

İşbiliye’de ilk cami 9. yüzyılda Endülüs Emevi Emirliği döneminde inşa edilmiştir. İbn Adabbas Camii olarak adlandırılan yapının inşa edilmesiyle İşbiliye’nin önemi bölgede arttırmış cami, Muvahiddler dönemine kadar da kentin en büyük ulu cami olma özelliğini korumuştur.

12. yüzyılın sonunda Muvahhidler döneminde inşa edilen ve dünyadaki en büyük camiler arasında sayılan İşbiliye Ulu Camii, sadece dini anlamda değil, aynı zamanda halifeliğin temsili gücünün kentte nihai vücut bulduğunu göstermesi açısından İber Yarımadası’nda önem kazanmıştır. Dünyada tanınmış eserler arasında yer alan Giralda minaresi hem İslam hem de Hıristiyan dönemde kentin dini, politik ve kültürel anlamda en önemli sembolü olmuştur. Hem Giralda’nın hem de İşbiliye’nin kent imgesine kattığı gücü, Avrupa’nın en büyük katedrali olma özelliğini koruyan Sevilla Katedrali’nin İşbiliye Ulu Camii temelleri üzerinde yükselmesi bir kez daha doğrulamaktadır.

İber Yarımadası’nda en fazla caminin İşbiliye’de olması, her mahallede cami ve mescitlerin inşa edilmesi kentin, Endülüs-İslam döneminde oldukça gelişmiş olduğunu göstermektedir. Sayıları 100’den az olmayan bu camiler İslam döneminde kentin mahalle yapılarının oluşmasını sağlamışlardır. Bu camilerin bazıları Conquista’dan sonra Hıristiyan tarafından kiliselere dönüştürülerek kullanılmaya devam etmiştir. Öyle ki, günümüzde bile hâlâ bu yapılar kent yapısını etkilemektedir. Endülüs-İslam dönemindeki camilerin kent planlamasına nasıl etki ettiği, Hıristiyan döneminde kiliseye dönüştürülen arazi ve camilerin soylular arasında paylaştırıldığını gösteren yazılı belgelerle daha iyi anlaşılabilir.

KAYNAKLAR

- Ballesteros y Beretta, Antonio. 1913. *Sevilla en el siglo XIII*. Madrid: Torres.
- Collantes de Terán Delorme, F. 1977. *Contribución al estudio de la topografía sevillana en la antigüedad y en la Edad Media*. Sevilla: Real Academia de Bellas Artes de Santa Isabel de Hungría.
- Collantes de Terán Sánchez, Antonio. 1977. *Sevilla en la baja Edad Media: la ciudad y sus hombres*, Sevilla: Servicio de Publicaciones del Exmo, Ayuntamiento.
- Domínguez Berenjano, Enrique Luis. 2001. "La remodelación urbana de Isbilía a través de la historiografía almohade", *Anales de Arqueología Cordobesa*, 12: 177-194.
- El archivo de la Catedral de Sevilla en el siglo XV*. 1998. Sevilla: Universidad de Sevilla, Departamento de Historia Medieval y Ciencias y Técnicas Historiográficas.
- Ewert, Christian. 1992. "The Architectural Heritage of Islamic Spain in North Africa", *Al-Andalus: The Art of Islamic Spain*, 85-96), New York: Metropolitan Museum of Art.
- González, Julio. 1993. *Repartimiento de Sevilla*, Sevilla: Colegio Oficial de Aparejadores y Arquitectos Técnicos de Sevilla.
- González, J., & Campos, J. M., Carrasco. 1987. "Los foros de Hispalis colonia romula", *Archivo español de arqueología*, 60, 155: 123-158.
- Ibn' Abdún, M. b A. 1998. *Sevilla a comienzos del siglo XII: el Tratado de Ibn 'Abdún, Çev: E. García Gómez & É. Lévi Provençal*, Sevilla: Colegio Oficial de Aparejadores y Arquitectos Técnicos de Sevilla.
- Ibn' Arabi, M.-D., & Austin, R. W. J. 1977. *Sufis of Andalusia: the Ruh al-quds and Al-Durrat al-fakhirah*, Berkeley: University of California.
- Ibn Idari al-Marrakusi, A.'Abd A. M. 1948. *Histoire de l'Afrique du Nord et de l'Espagne musulmane: intitulée Kitāb al-bayān al-mughrib, et fragments de la chronique de 'Arb, Çev: É. Lévi Provençal & G. S. Colin*, Leiden: E.J. Brill.
- Jiménez Martín, A. 1995. "Las mezquitas de Sevilla", *El último siglo de la Sevilla islámica (1147-1248)*, 149-160, Sevilla: Universidad de Sevilla.
- Jiménez Martín, A. 1999. "Las mezquitas", *Sevilla Almohade*, 89-106, Sevilla-Rabat: Fundación Tres Culturas-Universidad de Sevilla-Ayuntamiento de Sevilla-Universidad Hassan II Mohammedia.
- Lévi Provençal, É., & Al-Himyari, A. 'Abd A. 1938. *La Péninsule Ibérique au Moyen Age: d'après le Kitab ar-Rawd al-Mi'tar fi Habar al-Aktar d'Ibn "Abd al-Mun"im al-Himyari*, Leiden: E.J. Brill.
- Miranda, A. H. 1969. *Ibn Sahib al-Sala: Al-Mann Bil-Imama*, Valencia: Editorial Anubar.

Ortiz de Zúñiga, D. 1796. *Anales eclesiásticos y seculares ... de Sevilla ...: que contienen sus mas principales memorias desde el año de 1246 ... hasta el de 1671* (C. I). Madrid: en la Imprenta Real.

Ramírez del Río, J. 1999. "La arquitectura religiosa de Isbiliya almohade según las fuentes árabes", *Sevilla Almohade*, 77–88, Sevilla-Rabat: Fundación Tres Culturas-Universidad de Sevilla - Ayuntamiento de Sevilla-Universidad Hassan II Mohammedia.

Rodríguez Estévez, J. C. 1998. *El alminar de Isbiliya: la Giralda en sus orígenes (1184-1198)*, Sevilla: Ayuntamiento de Sevilla, Área de Cultura.

Torres Balbás, L. 1946. "La primitiva mezquita mayor de Sevilla", *Al-Andalus*, XI: 425–439.

Valencia Rodríguez, R. 1988a. "El espacio urbano de la Sevilla árabe", *Premios de investigación 1986 Ciudad de Sevilla*, 239–293, Sevilla: Universidad de Sevilla.

Valencia Rodríguez, R. 1988b. *Sevilla musulmana hasta la caída del Califato: contribución a su estudio*, Madrid: Universidad Complutense, Departamento de Estudios Arabes e Islámicos.

Valencia Rodríguez, R. 1992. "Islamic Seville, its Political, Social and Cultural History", *The Legacy of Muslim Spain*, Agha Khan Trust for Culture, 136–148, Leiden: Brill.

Valor Piechotta, M. 1993. "La mezquita de Ibn Adabbas de Sevilla: Estado de la cuestión", *Estudios de historia y de arqueología medievales*, 9: 299–314.

Valor Piechotta, M. 2002. "De Hispalis a Isbiliya", *Edades de Sevilla. Hispalis, Isbiliya, Sevilla*, 41–58, Sevilla: Ayuntamiento de Sevilla.

Valor Piechotta, M. 2008. *Sevilla Almohade*. Málaga: Sarriá.

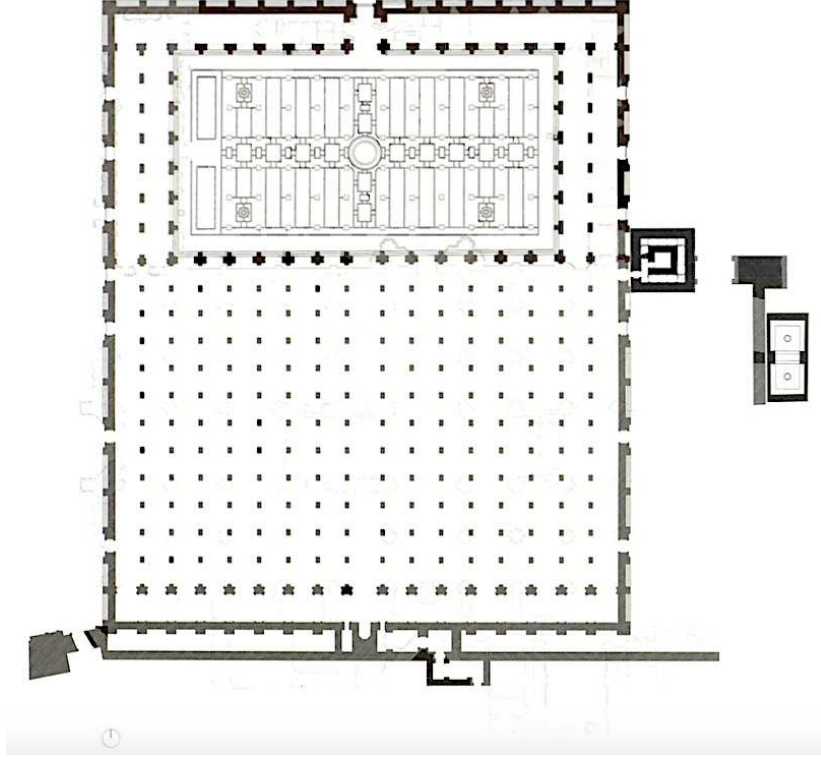

Fig. 1: İşbiliye Ulu Camii, 1176-1182 (Hipotez, A. Jiménez Martín 1999).

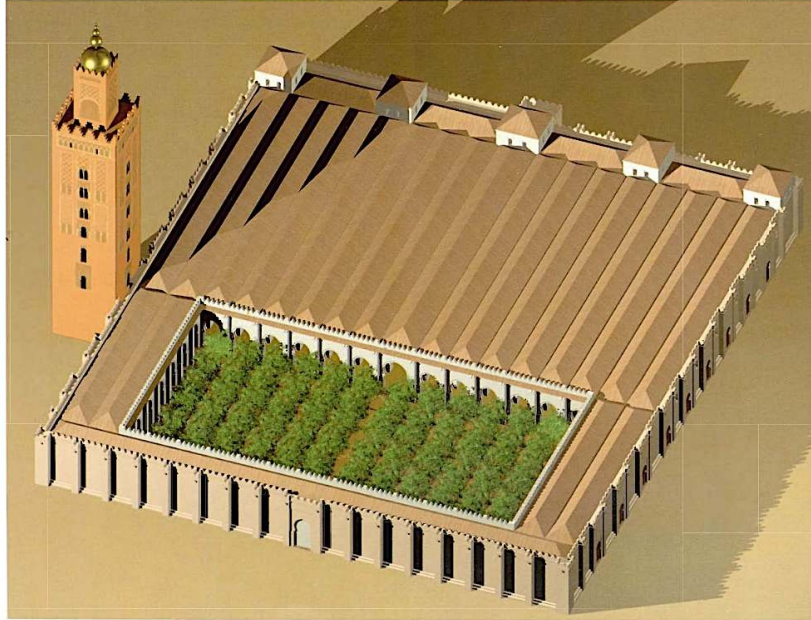

Fig. 2: İşbiliye Ulu Camii, 1176-1182 (Hipotez, A. Jiménez Martín 1999).

Fig. 3: İşbiliye Ulu Camii, avluya açılan Puerta del Perdón kuzey giriş kapısı (Foto. Fatma Yıldız).

Fig. 4: Alkayseriye'den İşbiliye Ulu Camii Puerta del Perdón kapısına geçiş (Foto. Fatma Yıldız).

Fig. 5: İşbiliye Ulu Camii “Los Naranjos” adlı avlusunu ve kuzeyde Puerta del Perdón kapısı (Foto. Fatma Yıldız).

Fig. 6: İşbiliye Ulu Camii avlusunda bulunan mazgallar ve sulama kanalları (Foto. Fatma Yıldız).

Fig. 7: İşbiliye Ulu Camii Puerta del Perdon kapısından Alkayseriye'ye geçiş, içten (Foto. Fatma Yıldız).

Fig. 8: Giralda- İsbiliye Ulu Camii minaresi, 1184 (Foto. Fatma Yıldız).

Fig. 9: Kurtuba Ulu Camii, dış cephesi, 10. yüzyıl (Foto. Fatma Yıldız).

Fig. 10: Kurtuba Ulu Camii, 10 yüzyıl (Foto. Fatma Yıldız).

Fig. 11: Kurtuba Ulu Camii mihrabı, 10 yüzyıl (Foto. Fatma Yıldız).

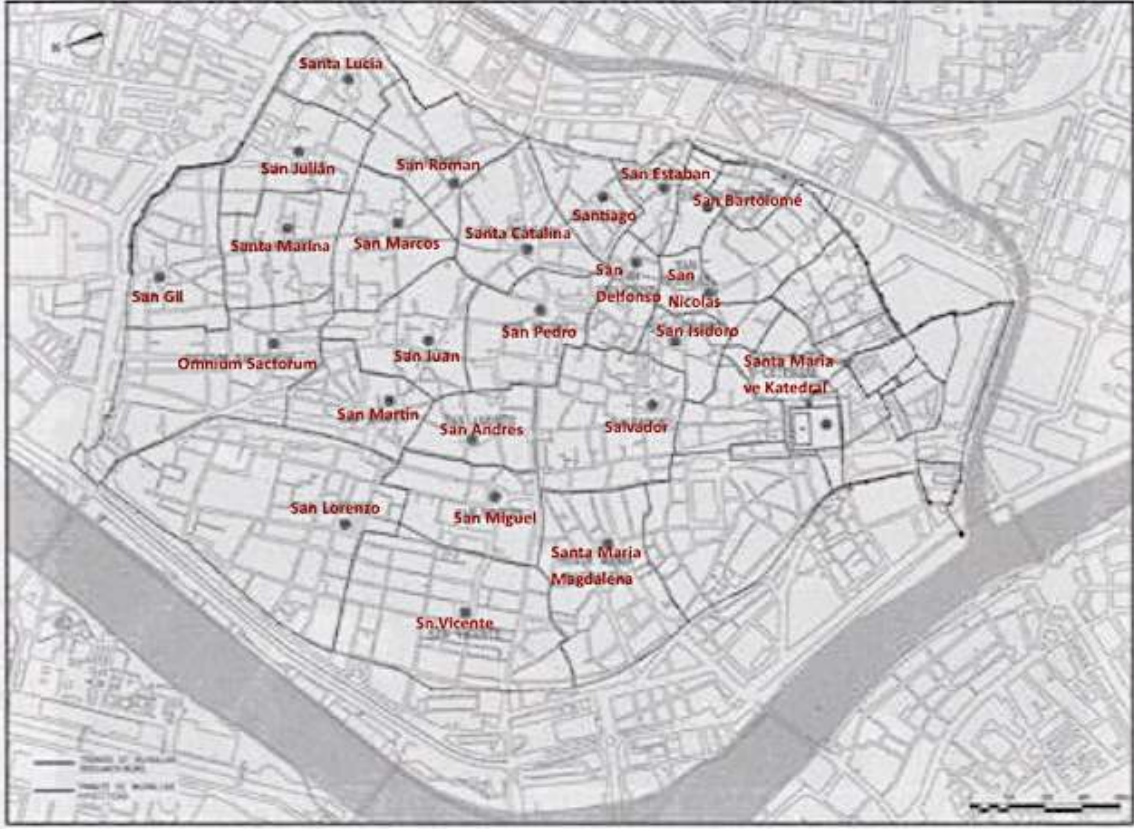

Fig. 12: Hıristiyanların Işbiliye'yi ele geçirmelerinden sonra arazi paylaşımını gösteren çizim. M. Valor Piechotta, bu parsellerin İslam döneminde bu mahallelerde bulunan cami/mescitlere göre ayrıldığını düşünmektedir. (Plan: A. Collantes de Terán Sánchez 1997).

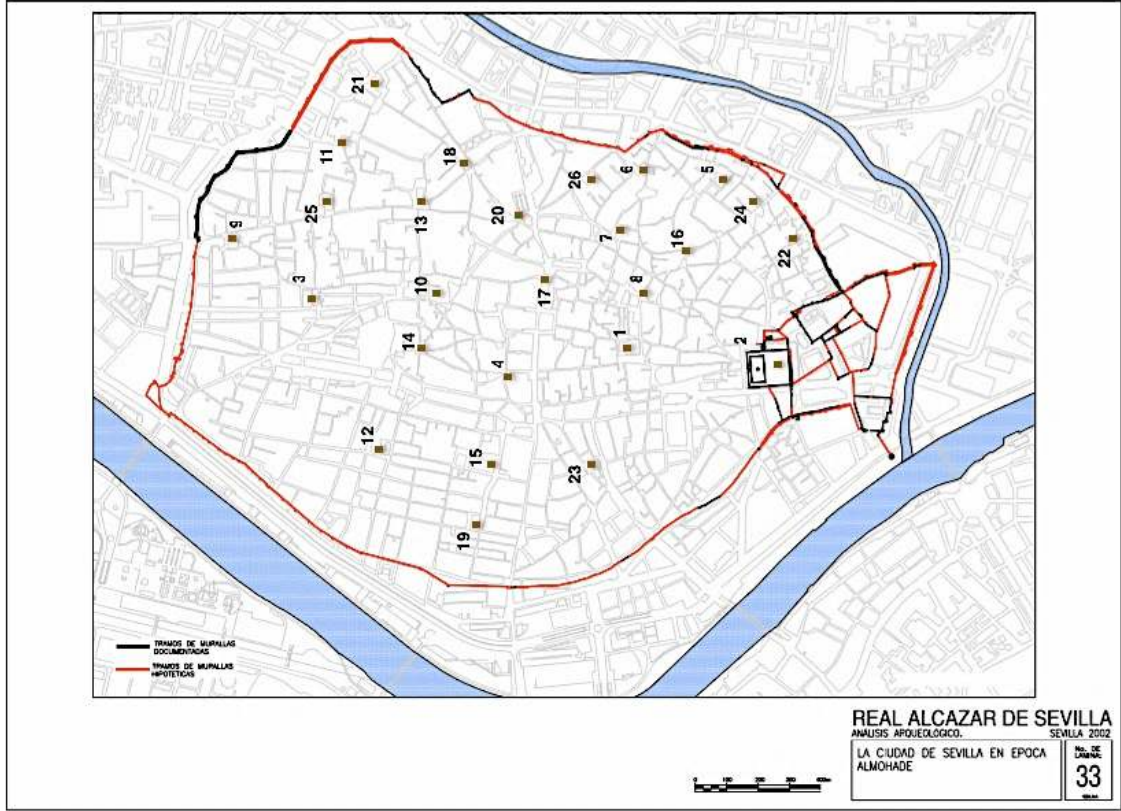

Fig. 13: Pablo de Olavide'nin 1771'deki planına göre kentte bulunan kiliseler. *Repartimiento de Sevilla* kitabına göre bu yapılar camiden kiliseye dönüştürülmüştür.

1-Iglesia del Divino Salvador	10- San Juan de Palma	19- San Vicente
2-Katedral	11- San Julián	20- Santa Catalina
3- Omnium Sanctorum	12- San Lorenzo	21- Santa Lucia
4- San Andrés	13- San Marcos	22- Santa Cruz
5- San Bartolomé	14- Santa Martín	23- Santa María Magdalen
6- San Esteban	15- San Miguel	24- Santa Maria la Blanca
7- San Ildefonso	16- San Nicolás	25- Santa Marina
8- San Isidoro	17- San Pedro	26- Santiago
9- San Gil	18- San Román	